

WERKGROEP
MIDDELNEDERLANDSE
ARTESLITERATUUR

W-MAIL

INHOUD

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE	2
• Aankondiging WEMAL-studiedag 27 maart	
• Orlanda Lie gaat met emeritaat	
• Toekomstplannen WEMAL	
• Hartelijk welkom!	
WEMAL AAN DE WAAL	6
<i>Karine van 't Land</i>	
VOORTGANG WEMAL-PROJECT PLATENBOEK	8
<i>Andrea van leerdam</i>	
VOORTGANG WEMAL-PROJECT HATTEM C5	10
<i>Noor Versélewel de Witt Hamer</i>	
NIEUWE BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT HSS. HATTEM C3 EN C5	11
<i>Roel van den Assem</i>	
RECENT VERSCHENEN LITERAATUUR EN RECENSIES	17
<i>Sacha Voogd</i>	

W-mail zoekt een nieuwe redactie!

De zittende redactie van *W-mail* telt nog maar 2 leden, die hun sporen al ruimschoots verdiend hebben met het verzorgen van de 'papieren' *W-mail* van vele jaren. Nu *W-mail* alleen nog op de website verschijnt, realiseren we ons dat het internet veel meer mogelijkheden biedt dan 'een pdf op de site'. We zoeken nieuwe, frisse redactieleden die de uitdaging van een andere werkwijze op internet aan willen gaan. Het zou ook fijn zijn als een van de redactieleden nog nauwe banden met de universitaire wereld heeft. Wie neemt het stokje van ons over?

Noor de Witt Hamer en Sacha Voogd

AANKONDIGING WEMAL-STUDIEDAG 27 MAART

Op donderdag 27 maart vindt in de UB van de Universiteit Utrecht de volgende WEMAL-studiedag plaats. Deze locatie is niet voor niets gekozen, want de studiedag staat in het teken van de Hattemse handschriften. Conservator Bart Jaski laat ons de handschriften zien en WEMAL-leden die betrokken zijn bij onderzoek naar de handschriften vertellen hierover. Het belooft een bijzondere middag te worden. Uiteraard ontvang je te zijner tijd een uitnodiging met programma, maar noteer alvast de datum!

ORLANDA LIE GAAT MET EMERITAAT

Orlanda's Lai

In de mooie Lutherse kerk in Utrecht vond op 10 december het afscheid van Orlanda Lie plaats. Het vertellen van verhalen staat deze middag centraal. Ook de titel *Orlanda's Lai* verwijst hiernaar. Een *lai* is een middeleeuws verhaal in rijmende verzen waarin liefde, humor en helden voorkomen. Tijdens de middag zouden heel wat moderne en oude *lais* verteld worden.

Orlanda mag zelf haar afscheid inluiden en dat doet zij met een verhaal uit haar kindertijd dat haar moeder vaak vertelde. Deze tijd heeft samen met de tijd op de katholieke nonnenschool, haar Surinaams-Chinese roots en het opgroeien in een multiculturele samenleving bijna onvermijdelijk geleid tot een grote voorliefde voor verhalen. Daarom heeft zij Bartho Braat uitgenodigd om *De burggravin van Vergi* voor te dragen. Uiteraard wordt het publiek gemaand goed op te letten, want Orlanda zal hier later vragen over stellen. Het blijft lastig om de controle uit handen te geven...

Nadat Bartho op prachtige wijze met muzikale ondersteuning van Kim Soepnel het verhaal van de burggravin verteld heeft, is het tijd voor

mooie woorden van een andere aard. Wim Gerritsen vertelt hoe hij de ‘oosterse schoonheid’ Orlanda leerde kennen en zij samen met Frits van Oostrom al gauw gesprekken voerden die de carrière van ieder van hen zouden beïnvloeden en die bij Orlanda leidden tot haar proefschrift. Hij roemt haar talent voor diplomatie, haar enthousiasmerend docentschap en haar praktische wijsheid en besluitvaardigheid.

Vervolgens komen twee (oud-)studenten van University College, Orlanda’s laatste werkplek, aan het woord. Zij dragen een verhaalfragment en een gedicht voor. Dan laat de decaan van de faculteit Geesteswetenschappen, Wiljan van den Akker, horen dat ook hij in staat is mooie verhalen te vertellen. Op allegorische wijze vertelt hij over zijn vroege Utrechtse jaren waarin hij Orlanda leerde kennen.

Rob van der Vaart, decaan University College, heeft vervolgens een ‘klein verhaaltje’ over de verkiezing van de docent van het jaar in 1996. Hij was net als Orlanda genomineerd, maar Orlanda won. De eerste kennismaking was er daarom een met gemengde gevoelens, net als het afscheid nu. Het is mooi dat iemand op deze manier afscheid kan nemen, maar ook jammer om iemand te moeten laten gaan. Om ervoor te zorgen dat Utrecht niet vergeten wordt, bieden de beide decanen een litho (vervaardigd door Jeroen Hermkens) van de Trans aan, een van Orlanda’s oude werkplekken.

Het laatste woord is tot slot aan Orlanda zelf. Natuurlijk komt zij, zoals een goed docent betaamt, eerst terug op het verhaal van de burggravin. Ze vertelt hoe dit verhaal een centrale plek in haar carrière heeft gehad: het was verplichte kost voor haar propedeusestudenten Nederlands, een exemplarisch voorbeeld voor de middeleeuwse verhalende literatuur en een tekst waaraan veel directe collega’s gewerkt hebben. Daarnaast is het een goed voorbeeld van een tekst waarbij kennis van de middeleeuwse wereld helpt het verhaal beter te begrijpen. En dat is wat Orlanda de afgelopen jaren gedreven heeft: het leren begrijpen van de middeleeuwse mens en zijn verhalen. De cirkel is mooi rond als zij eindigt met opnieuw een verhaal uit haar kindertijd, dit keer een verhaal dat haar vader vertelde.

Moniek Vis, secretaris

TOEKOMSTPLANNEN WEMAL

In verband met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd heb ik op 10 december mijn werkzame leven aan de Universiteit Utrecht afgesloten. Het was een hartverwarmende bijeenkomst en ik kijk er nog steeds met een blij gevoel op terug. Wat ik in mijn tweede carrière precies zal gaan doen, weet ik nog niet, maar dat zie ik wel. Voorlopig geniet ik met volle teugen van de ongekende 'luxe' om zelf te bepalen welke activiteiten ik in mijn agenda zal opnemen...

Een ding heb ik al besloten: voorlopig blijf ik voorzitter van het WEMAL-bestuur en kijk ik ernaar uit om samen met mijn medebestuurders Moniek Vis en Arjan van Dixhoorn tijd en aandacht te besteden aan het uitdenken van een strategisch plan voor WEMAL-activiteiten. Voor het komende jaar staan de volgende onderwerpen op de agenda: het opzetten van nieuwe WEMAL-projecten, het aanvragen van artesonderzoekprojecten en het verkennen van (internationale) samenwerkingsverbanden. Via de digitale *W-mail* en nieuwsflits houden we jullie op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen.

Orlanda Lie, voorzitter

HARTELIJK WELKOM!

In deze rubriek geven wij nieuwe leden de gelegenheid zichzelf kort voor te stellen. De afgelopen maanden mochten wij de volgende leden verwelkomen.

MARIJKE VAN DER HULST UIT LEIDEN

In het voorjaar van 2010 heb ik mijn masterdiploma gehaald op de Universiteit van Leiden. Daar studeerde ik Nederlandse taal en cultuur, met als specialisatie de oudere letterkunde. Na deze studie ben ik als docent Nederlands op een middelbare school en op een school voor anderstaligen aan het werk gegaan, maar eigenlijk miste ik het om bezig te zijn met wat ons uit de middeleeuwen is nagelaten. Een lidmaatschap bij WEMAL was daarom een logische stap!

MARIANNA KERSTEN UIT WOERDEN

In mijn 'vorige leven' heb ik Italiaans en Frans gestudeerd en daarna een aantal jaren in die talen lesgegeven. Bovendien ben ik jarenlang werkzaam geweest als kunstrecensent voor een regionaal dagblad en werk ik al sinds vele jaren in het Woerdense Stads museum. In 2010 heb ik mijn BA-diploma Keltische talen en cultuur gehaald, waarna ik met een master Europese literatuur van de middeleeuwen en renaissance (Utrecht) ben begonnen. Daarbij heb ik me vooral toegelegd op de bestudering van paleografie en middeleeuwse handschriften.

Voor mijn BA-scriptie heb ik twee Oudierse visioenen met elkaar vergeleken, namelijk dat van Adámnán (in het Oudiers) en Fursa (in het Latijn). In het verlengde daarvan wil ik nu als MA-project onderzoek doen naar een Karolingisch handschrift uit de KB, dat als een van de vier heiligenlevens de *Vita* van Fursa bevat, en het geheel tegen het licht houden van soortgelijke middeleeuwse visioenen en moderne BDE's (bijna-doodervaringen). Wellicht kan ik in de toekomst nog eens iets betekenen voor een van de projecten van WEMAL.

RON BOOT UIT UTRECHT

Afgestudeerd als dierenarts, werkzaam als veterinaire-microbioloog 1977-2011 in RIVM Bilthoven (Dierenlaboratorium en Centrum voor Infectieziektebestrijding) en in beroepsonderwijs (ROC Utrecht). Europees specialist Laboratory Animal Science.

Per mei 2011 met pensioen. Vult vrije tijd sinds 1970 grotendeels met genealogisch onderzoek naar families Boot (1300-1800) in en rond de Grote Zuidhollandse Waard (nu Biesbosch), wat moet uitmonden in een boek. Ik heb me aangemeld wegens belangstelling voor wetenschaps- en rechtsgeschiedenis en taal. Wil graag op de hoogte blijven van lopend onderzoek en recente artespublicaties.

KRISTIEN LAMMERS UIT UTRECHT

Afgelopen zomer heb ik mijn bachelor Taal- en Cultuurstudies met de hoofdrichting middeleeuwse geschiedenis afgerond. Hoewel mijn focus op geschiedkunde ligt, heb ik ook altijd veel interesse en plezier in letterkunde gehad. Ik vind het ook erg leuk en uitdagend de twee disciplines te combineren. In 2012 heb ik stage gelopen bij de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Utrecht. Hierbij hebben

mijn stagegenoten een fragment gevonden van *De natuurkunde van het geheelal*, wat mijn eerste echte kennismaking met artesliteratuur was.

Dit jaar ben ik begonnen aan de master Middeleeuwen en Renaissance Studies. Ik ga me onder andere verdiepen in (bij)geloof in de vroege middeleeuwen en Oudhoogduitse toverspreuken. Vaak hebben toverspreuken iets te maken met genezing: het magische, medische en religieuze lagen niet ver uit elkaar. Ik zou graag meer kennis over deze onderwerpen vergaren en er verder onderzoek naar doen.

ULRIKE WUTTKE UIT GENT

Ik promoveerde in 2012 op een proefschrift over eschatologie bij de veertiende-eeuwse Brabantse auteurs Jan van Boendale, Lodewijk van Velthem en Jan van Leeuwen. Voor dit proefschrift onderzocht ik de verbeelding van de eindtijd, hemel, hel en vagevuur in het oeuvre van de drie auteurs en analyseerde ik hun eschatologische voorstellingen tegen de achtergrond van de Latinitas en andere significante volkstalige teksten om de invloed van contemporaine crisissen en intellectuele ontwikkelingen op hun eschatologische mentaliteiten te traceren.

Met name Jan van Boendale en Lodewijk van Velthem maken gretig gebruik van artesteksten, zoals de *Sidrac*, de *Natuurkunde van het geheelal*, en korte profetieën. Veelvuldig trachten zij geleerde kennis uit de Latinitas aan hun Middelnederlands publiek over te brengen. Mijn huidige onderzoek draait hoofdzakelijk rondom eschatologische profetieën en het aandeel van Lodewijk van Velthem aan de Middelnederlandse vertaling van het *Speculum Historiale*. Ik hoop via het lidmaatschap van WEMAL op de hoogte te blijven van het actuele onderzoek naar artesteksten en hoop op toekomstige vruchtbare ontmoetingen en samenwerkingen.

WEMAL AAN DE WAAL

In Nijmegen worden ieder jaar tijdens het laatste weekend van augustus de middeleeuwen tot leven gewekt met het Gebroeders van Limburg Festival. Uit heel Europa komen liefhebbers van levende geschiedenis bij elkaar,

om zo authentiek mogelijk gekleed op te treden. Afgelopen zomer was het thema vuur, met flinke WEMAL-inbreng!

Orlanda Lie was een van de gastsprekers op de Soirée, waarmee het festival op vrijdagavond opent. Ze sprak over vuur als element, over hete mannen en dito seks, gecontrasteerd met koude vrouwen, afgetoet met een gloedvol pleidooi voor meer vrouwen aan de hedendaagse universitaire top.

Karine van 't Land en Irene Meekes traden op als lid van de Medisch-historische Werkgroep van het festival, in de rol van respectievelijk vroedvrouw en astroloog. Tijdens de Soirée toonden zij hun kostuums voor de modeshow – en laat het nu altijd een droom van Karine zijn geweest om op de catwalk te staan! Hier kon zij dan ook nog een gruwelijk verhaal vertellen over het opensnijden van overleden middeleeuwse kraamvrouwen, teneinde hun zieltogende foetussen te dopen! Mooier kon het haast niet meer worden.

Irene ontving de dagen erna als gastvrouw-astroloog bezoekers van de lezingen van de werkgroepleden en leidde het spreekuur, waar de chirurg van het gezelschap trepanaties en andere bloedstollende opera-

Karine van 't Land en Irene Meekes in actie tijdens de Blijde Inkomste.

ties verrichtte. Bij wijze van tegenwicht kwam WEMAL-lid Wieze van Elderen samen met haar dochtertje Rosaline op consult bij vroedvrouw Karine, omdat zij zich zorgen maakte over de rode vlekjes op het gezichtje van de baby. De vroedvrouw kon haar op gezag van Rhazes het verschil tussen mazelen en pokken uitleggen: deskundig, maar helaas weinig geruststellend. Wieze trad verder met haar gezelschap Quackelare op als apotheker.

Merkwaardigerwijs sluit het festival ieder jaar af met een Blijde Inkomste. Karine en Irene hadden ieder een passend attribuut meegenomen terwijl zij met paard en wagen door de binnenstad werden gevoerd: Irene haar astrologische handboek, waaruit zij met luide stem aan de maanstand aangepaste voorspellingen declameerde, en Karine een met nephuid en nepbloed bewerkt etalagebeen, dat het fenomeen van aderlaten heel aanschouwelijk maakte. Tijdens de tocht probeerden zij vele slagzinnen uit, waarvan 'Met uw bloed verdwijnen al uw kwalen!' wel het best beviel. Volgend jaar weer, kortom.

Karine van 't Land

VOORTGANG WEMAL-PROJECT PLATENBOEK

De afronding van het WEMAL-platenboek is nu echt in zicht! Als alles naar wens verloopt, hopen we het boek omstreeks mei/juni 2014 te presenteren.

Uitgeverij Verloren

Orlanda is in gesprek met Uitgeverij Verloren, die ons boek graag wil publiceren. Ze zijn enthousiast over ons idee voor een laagdrempelig, kleurrijk publieksboek en hebben goede ideeën over hoe dat kan worden vormgegeven. Als titel hebben we gekozen voor *Kennis in beeld. Denken en doen in de middeleeuwen*. We zijn momenteel bezig om de beeldrechten te regelen voor de vele afbeeldingen die in het boek komen.

Subsidies toegekend

Om de afbeeldingen en de productie van het boek te bekostigen heeft Orlanda subsidieaanvragen verstuurd naar verschillende fondsen. In korte tijd hadden we het volledige benodigde bedrag al bij elkaar!

We krijgen bijdragen van:

- Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm
- Gravin van Bylandt Stichting
- Stichting Charema (Fonds voor Geschiedenis en Kunst)
- Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds
- Stichting Historia Medicinae
- Stichting Professor Van Winter Fonds

Planning

De planning voor de komende maanden is als volgt:

- t/m februari: laatste redactierondes, alle hoofdstukken op elkaar afstemmen, afbeeldingen aanvragen
- 1 maart: alle kopij naar de uitgever
- maart-april: drukproeven controleren
- eind mei of begin juni: boekpresentatie

De uitdaging van 1500 woorden

We willen alle auteurs nog eens hartelijk bedanken voor het vele werk dat zij belangeloos voor dit boek hebben verzet. We hebben hun geduld en welwillendheid soms behoorlijk op de proef gesteld: er is veel gediscussieerd, scherpgeslepen, herschreven en vooral ook geschraapt... een bijdrage van 1500 woorden is een veel grotere uitdaging dan een van 4000 woorden!

Het geheel overziend zijn wij ervan overtuigd dat het gekozen format de leesbaarheid en de coherentie van het boek sterk ten goede komt. Deze insteek levert niet alleen een nieuwe bijdrage aan zowel het artesonderzoek als de kunstgeschiedschrijving, maar maakt de middeleeuwse denkwereld ook toegankelijker voor een breed publiek.

Namens de redactie van *Kennis in beeld. Denken en doen in de middeleeuwen*,

Andrea van Leerdam

VOORTGANG WEMAL-PROJECT HATTEM C5

Allereerst spreek ik mijn bewondering uit voor de platenboekgroep, die voortvarend te werk is gegaan, zoals uit het bovenstaande blijkt! Maar het editieproject rondom hs. Hattem C5 is gelukkig ook door een bottleneck heen. Het afgelopen jaar heeft een Leuvense groep collatoren onder leiding van Michèle Goyens zich gebogen over de transcriptie van de Franse gedeelten in het handschrift, die met bloed, zweet en tranen door drie WEMAL-leden (waaronder ondergetekende) tot stand was gebracht.

Die collatie bleek nog niet zo makkelijk als wij gedacht hadden. Ook de Leuvense experts in het Middelfrans hebben geworsteld met het artesjargon en de vele corrupte tekstfragmenten. Uiteindelijk zijn er een groot aantal probleemplaatsen opgelost en ‘en passant’ nog wat gewone transcriptiefouten verbeterd. Inmiddels zijn de correcties ook doorgevoerd in eLaborate. We hebben ons gezamenlijk verbaasd over hoe een kopiist toch bepaalde fouten kan maken (of laten staan), waardoor wij vermoeden dat de kopiïsten (?) van de Franse teksten de Franse taal niet goed of zelfs helemaal niet beheersten.

Vanaf deze plaats wil ik alvast Michèle Goyens, An Smets, Ildiko Van Tricht en Céline Szeceł hartelijk bedanken voor hun belangeloze medewerking aan dit editieproject, waardoor we nu ook de transcriptie van de Franse teksten met een gerust hart kunnen editieren. Rest ons nog een aantal probleemplaatsen in de Middelnederlandse tekst, waar onze collatiegroep zich deze lente over gaat buigen, en een laatste controle van het notenapparaat. En dan hopen we in samenwerking met het Huygens Instituut de diplomatische editie van Hattem C5 van de zomer online te hebben!

Noor Versélewel de Witt Hamer, dagelijks coördinator Hattemproject

**Het bestuur van WEMAL en de redactie van W-mail
wensen alle leden een bijzonder mooi 2014 toe!**

NIEUWE BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT HSS. HATTEM C3 EN C5

Onlangs rondde ik mijn masterscriptie over de Hattemse handschriften af en heb ik een aantal interessante vondsten gedaan. De aandacht ging vooralsnog uit naar de tekstuele inhoud van de handschriften. Willy L. Braekman schreef er in de jaren tachtig van de vorige eeuw meerdere keren over, maar de handschrijfkundige kant bleef helaas onderbelicht. Dit heeft ertoe geleid dat er onjuiste informatie in de literatuur terecht is gekomen en dat er zeer nuttige informatie simpelweg nog ontbrak. Soms betreft dat details; een aantal andere bevindingen is wat ingrijpender voor het beeld dat we van de handschriften hebben.

JOHANNES CONINCK VS. ANDRIES VAN MALLE

In de literatuur wordt gesteld dat ene Johannes Coninck hoogstwaarschijnlijk de scribe is van handschrift Hattem C3. Diens naam komt voor op p. 93 van het handschrift, maar we weten verder niets over hem. Een andere naam die voorkomt in het handschrift is die van Andries van Malle. Op p. 250 heeft hij een huurcontract geschreven. Vermoedelijk was hij een tweede zestiende-eeuwse bezitter, zo staat in de literatuur vermeld.

Toen ik echter het schrift van het huurcontract vergeleek met het schrift uit de rest van het handschrift, constateerde ik dat er meer overeenkomsten waren aan te wijzen dan verschillen. Alle oorspronkelijke teksten in het handschrift blijken te zijn geschreven door dezelfde persoon. Het is, gezien het huurcontract, aannemelijk dat die persoon Andries van Malle is geweest. Zijn naam staat ook een aantal keren op de binnenkant van het voorplat met de vermelding “meus est herus”.

Dat men dacht dat het twee verschillende handen betreft, is op zich niet vreemd. Waar de medische teksten in het handschrift netjes en in een rustig tempo zijn opgeschreven, lijkt het huurcontract vluchtig neergepend op het resterende onbeschreven stukje onderaan de pagina. Ik zal een aantal voorbeelden geven van het zestiende-eeuwse

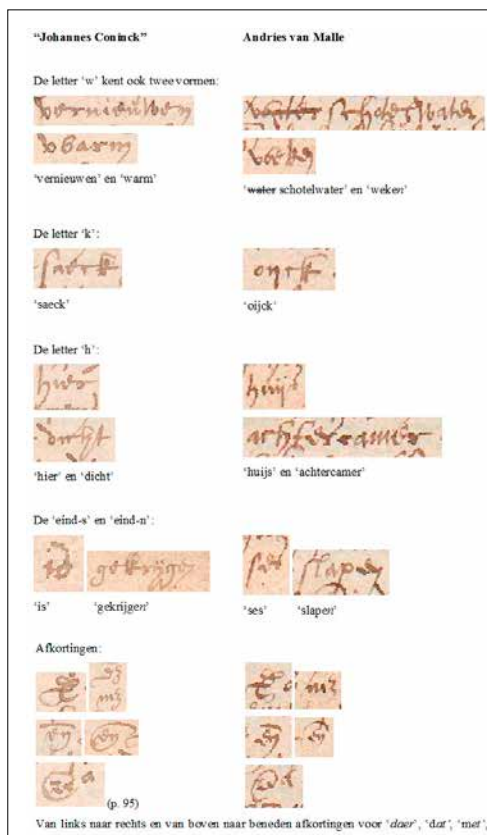
schrift om te laten zien dat er sprake is van één hand. Eerst de letter 'd'. De scribent gebruikt twee vormen tamelijk willekeurig (zie afb. 1).

Afbeelding 1.

Het bovenste voorbeeld is afkomstig van p. 93, de pagina waarop de naam van Johannes Coninck staat. Het andere voorbeeld komt uit het huurcontract van Andries van Malle. Dus ook in het huurcontract komen beide vormen op ongeveer dezelfde wijze voor.

Hiernaast heb ik nog meer voorbeelden van het zestiende-eeuwse schrift opgenomen. Links staat steeds het schrift dat afkomstig is uit de tekst waarboven de naam Johannes Coninck staat, tenzij anders aangegeven. Rechts het schrift van het huurcontract waarin de naam Andries vermeld wordt (zie afb. 2).

Afbeelding 2.

Dat de tekst van Johannes Coninck in dit handschrift geschreven is door Andries van Malle heeft een aantal consequenties. Enerzijds weten we nu niets meer van Coninck dan dat hij wellicht de oorspronkelijke auteur is van de tekst waarboven zijn naam staat. Anderzijds hebben we wel beter zicht op de eerste eigenaar en scribent van handschrift Hattem C3. Het huurcontract geeft ons namelijk informatie over Andries.

In Huizenga's studie *Tussen autoriteit en empirie* komt Andries van Malle en zijn huurcontract ook ter sprake.¹ Huizenga gaat er naar aanleiding van de informatie in het huurcontract van uit dat Van Malle een 'minder vooraanstaand' chirurg was. Andries huurde een kamer, voor hem en zijn vrouw Calleken, waarin zij woonden, maar waarin tegelijkertijd de praktijk van Van Malle werd gebezigd. Huizenga meldt vervolgens dat Andries niet onbemiddeld was, gezien het feit dat hij het handschrift in bezit had.² De sobere leefomstandigheden zijn nu te rijmen met het in bezit hebben van een kostbaar handschrift omdat Andries de persoon was die de teksten schreef. Hij kocht enkel de schrijfbenodigdheden, niet een compleet handschrift. Ook de vele blanco gebleven pagina's ondersteunen deze aanname.

Bart Jaski meldde in de vorige *W-mail* al dat Van Malle in 1559 stond ingeschreven als poorter van Antwerpen en afkomstig was uit Eeckeren, wat nu een wijk in Antwerpen is. Deze informatie is online terug te vinden.³ Hiermee weten we dus een stuk meer over het handschrift: het was een persoonlijk boek van een chirurgijn die de medische teksten verzamelde voor zijn dagelijkse praktijk. Het handschrift werd geschreven in de periode 1540-1560 in de buurt van Antwerpen.

VERWANTSCHAP HSS. HATTEM C3 EN C5

Een andere ontdekking is dat er een relatie bestaat tussen de handschriften Hattem C3 en C5. In handschrift Hattem C3 is een groot aantal teksten toegevoegd door twee zeventiende-eeuwse handen die ik hand B en hand C noem (hand A is die van Andries). Hand B is verantwoordelijk voor het gros van de toegevoegde teksten. Van handschrift Hattem C3 weten we dat het zich hoogstwaarschijnlijk in Utrecht heeft bevonden, ergens in de zeventiende eeuw. Namen die worden genoemd in een aantal van de toegevoegde teksten wijzen daarop.

Letter	Hattem C3	Hattem C5 p. 116	Hattem C5 p. 392
a			
d			
g			
h			/
r			
w			
Afkorting: Recipe			
Ligatuur: st/stff			

Afbeelding 3.

Hand B uit Hattem C3 komt ook voor in Hattem C5, namelijk op pagina 116 en pagina 392. Dat betekent dat beide handschriften in de zeventiende eeuw in bezit waren van dezelfde persoon, waarvan we overigens verder niets weten. Deze twee handschriften zijn dus al sinds die tijd bij elkaar. Onderstaande tabel laat zien dat hand B uit Hattem C3 ook de hand B in Hattem C5 is (zie afb. 3).

HANDEN EN OPBOUW VAN HS. HATTEM C5

In eerste instantie leek het er even op dat hs. Hattem C5 was geschreven door drie kopiïsten. Er zijn inderdaad drie verschillende handen te

onderscheiden, maar toch betreft het één scribent. Hij beschikte over het vermogen om met drie verschillende handen te schrijven. Deze handen heb ik hand A, hand A* en hand A** genoemd. De scribent wist zijn teksten goed te verzorgen. Hij maakte gebruik van katernsignaturen en custoden en voorzag de teksten veelvuldig van rubricatie.

Hand A komt het meest voor in het handschrift en onderscheidt zichzelf van de andere twee, hoofdzakelijk door het consequent schrijven van lussen aan de letter 'd'. Het enige verschil met hand A* is dat er geen lussen voorkomen bij de letter 'd'. Bij de derde hand A** ontbreken de lussen overal en zijn de letters 'b', 'l' en 'h' gevorkt aan de bovenzijde van de stok. Om te laten zien dat het toch om dezelfde scribent gaat heb ik hieronder een tabel opgenomen met de overeenkomstige lettervormen van de drie verschillende handen van deze scribent (zie afb. 4).

Letter	Hand A	Hand A*	Hand A**
a			
g			
j			
p			
q			
r			
eind-s			
st			
z			
A			
R			

Afbeelding 4.

Degenen die bezig zijn met de transcriptie van dit handschrift hebben ongetwijfeld al in de gaten gehad dat er met de opbouw van hs. Hattem C5 ook iets aan de hand is. Het boek blijkt te bestaan uit elf codicologische eenheden, die eerst afzonderlijk van elkaar hebben bestaan. Dit is af te leiden uit de katernsignaturen, die soms opnieuw bij A beginnen. Maar er zijn ook andere aanwijzingen die bepaalde delen binnen dit monogenetisch composiet, want dat is het volgens de nomenclatuur van Gumbert, afgrenzen.⁴ Denk hierbij aan watermerken, bladindeling en teksteinden.

De codicologische eenheden beslaan de volgende pagina's in het handschrift: (1) 1-80, (2) 81-116, (3) 117-140, (4) 141-188, (5) 189-200, (6) 201-342, (7) 343-406, (8) 407-418, (9) 419-434, (10) 435-514 en (11) 515-562. Aan het eind van het handschrift is nog een katern van drie dubbelbladen toegevoegd (p. 563-572), daarop staan alleen nog twee latere toevoegingen.

Jos Biemans wees me op de treffende gelijkenis met het handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I: Hs. 15.624-41. Dat handschrift is ook geschreven door één kopiist, in het handschrift wordt de naam Johannes de Altre genoemd, en het geheel bestaat uit zeven codicologische eenheden.⁵ Biemans zegt hierover het volgende:

“Het feit dat hier zeven codicologische eenheden bij elkaar gevoegd zijn, dat sommige daarvan met tussenpozen zijn volgeschreven en dat alle teksten, inclusief de bladvullingen, van de hand van Jan van Aalter zijn, maakt het vrijwel zeker dat het hier niet gaat om een handschrift dat bij een professionele kopiist besteld is.”⁶

Ongeveer hetzelfde is aan de hand met hs. Hattem C5. Ik denk dat ook dat handschrift, net als hs. Hattem C3, bedoeld is geweest voor eigen gebruik. Het verschil is dat de scribent van C5 beschikte over meer middelen en ervaring.

CONCLUSIE

Duidelijk is dat het geen overbodige luxe was om de handschriften nog eens nader te bekijken. Voor een aantal zaken bestaat er natuurlijk meer argumentatie en uitleg; daarvoor was in het bestek van dit artikel helaas geen ruimte. Er is nog veel meer stof voor verder onderzoek aanwezig in de handschriften. Ik denk dat er met name nog beter gekeken moet worden naar de handschriften als verzameling, want bijvoorbeeld op het gebied van de tekstuele inhoud bestaan er vast overeenkomsten die onze blik op deze handschriften verder kunnen verruimen.

Roel van den Assem

NOTEN

¹ E. Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum 2003, p. 195 voetnoot 9: “Malle is een klein plaatsje ten noordoosten van Antwerpen.”

² Huizenga 2003, p. 194.

³ Via deze link: http://www.ping.be/~ma479346/fonds%20plaisier_3.htm

⁴ J.P. Gumbert, *Codicologische eenheden. Opzet voor een terminologie*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen, 2004.

⁵ J.A.A.M. Biemans, ‘Het chirurgijnsboek van Jan van Aalter. Over schaalvergroting en nieuwe toepassingen bij de productie en vormgeving van het handgeschreven boek in de veertiende eeuw’. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 6. Geschreven, gedrukt, gedigitaliseerd. Elf eeuwen boekcultuur in de Lage Landen*, Leiden 1999, p. 67-86, p. 74.

⁶ Biemans 1999, p. 78.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

H. Birkhan, *Die Pflanzen im Mittelalter: Eine Kulturgeschichte*. Vienna, 2012.

G. Bolens, *The Style of Gestures: Embodiment and Cognition in Literary Narrative*. Baltimore, 2012.

Uit de recensie van J. Stodnick in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 13.09.30: ‘Guillemette Bolens’ intriguingly titled *The Style of Gestures: Embodiment and Cognition in Literary Narrative* is a revised version of her 2008 monograph *Le style des gestes: Corporéité et kinésie dans le récit littéraire*. The approach she proposes is refreshingly contemporary, placing medieval works in dialogue with later literature and also at the cutting edge of theoretical developments in the humanities. In short, the book examines the phenomenon of “kinesic intelligence” and, more particularly, the value of such intelligence in understanding literary works. Bolens bases her definition of “kinesic intelligence” on Ellen Spolsky’s work, in which the phrase designates “the human capacity to discern and interpret body movements, body postures, gestures, and facial expressions in real situations as well as in our reception of visual art”. The basis of Bolens’s readings of literary texts is “kinesic empathy”, or the fact that, while we cannot experience another’s physical sensations, we can imagine what they feel like based on our own experience. She blends

insights from neurobiology, imaging, cognitive science, phenomenology, and the field of action comprehension with literary analysis in order to create a new way of reading texts that makes the narrated body and its movements central.'

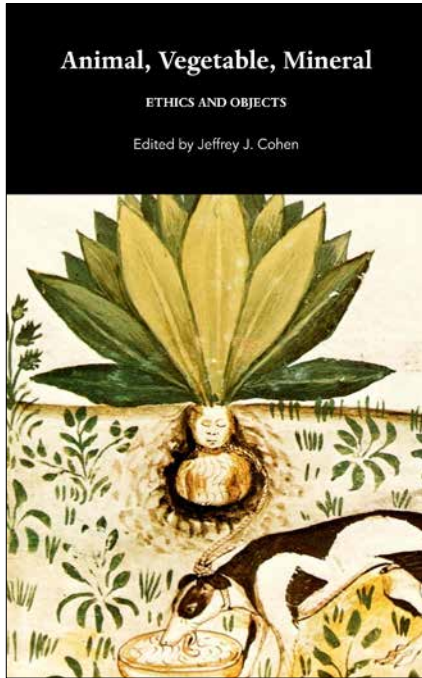
J.J. Cohen (ed.), *Animal, Vegetable, Mineral: Ethics and Objects*. Washington DC, 2012.

E-book: open access: <http://punctum-books.com/titles/animal-vegetable-mineral-ethics-and-objects/>

S.A. Epstein, *The Medieval Discovery of Nature*. Cambridge, New York, 2012.

Uit de recensie van W.H. TeBrake in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 13.06.12: 'Epstein laid out his examination in five chapters, each of which focused on an issue or set of circumstances through which medieval people might have discovered something new in Nature or found ways to change it or to survive the worst that Nature could throw at them. In Chapter One, "The Discovery of Nature", he offered the practice of grafting to produce better trees and vines as a means by which medieval

writers became increasingly more knowledgeable about certain natural processes and even learned how to manipulate and perhaps even improve on Nature. He carried a strand of this forward in Chapter Two, "The Invention of Mules", by examining how the development of mules, a hybrid between a horse and donkey, challenged many peoples' ideas of what was normal or allowable in Nature. In Chapter Three, "Like Produces Like", Epstein took up the matter of inheritability in Nature, already a sub-theme in the previous two chapters. The central question here was how one thing could produce another without exhausting itself and how children could resemble one or both or neither of their parents while still possessing a mixture of their parent's qualities: "Like produces like' did not mean identical." (83) The examination of inheritability in Nature encouraged some medieval thinkers to consider the thorny question of how original sin was passed down to all generations. In Chapter Four, "The Nature of Property", Epstein brought the themes of the previous chapters together by considering the problems associated with taking possession of Nature and its inheritability in the form of land and movable property

and even fellow humans as slaves. In “The Nature of Disaster”, Chapter Five, he discussed how medieval people experienced natural disasters and learned at times how to minimize risk from future disasters by taking various kinds of actions, including the invention of insurance. In a short “Conclusion”, Epstein summarized the findings of the preceding five substantive chapters by noting that he had “investigated from different perspectives some lessons or tools Nature offered to people needing to make a place for themselves in it.” (185)’

A. van Gijzen, ‘Isaac Hollandus Revisited’. In: M. Lopéz-Pérez, D. Kahn and M. Rey-Bueno (eds.), *Chymia: Science and Nature in Medieval and Early Modern Europe*. Newcastle upon Tyne, 2010, p. 310-330.

Als pdf beschikbaar via:

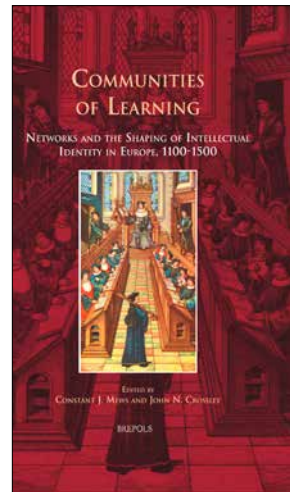
http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=.ISAAC_HOLLANDUS&n=109811

F. Klaassen, *Transformations of Magic: Illicit Learned Magic in the Later Middle Ages and Renaissance*, Pennsylvania, 2013.

C. Kosso en A. Scott (eds.), *Poverty and Prosperity in the Middle Ages and Renaissance*. Turnhout, 2012.

C.J. Mews en J.N. Crossley (eds.), *Communities of Learning: Networks and the Shaping of Intellectual Identity in Europe, 1100-1500*. Turnhout, 2011.

Informatie van de uitgever: ‘*Communities of Learning: Networks and the Shaping of Intellectual Identity in Europe, 1100-1500* explores the fundamental insight that all new ideas are developed in the context of a community, whether academic, religious, or simply as a network of friends. The essays in this volume consider this notion in a variety of contexts and locations within Europe, from the pioneering age of translation activity in twelfth-century Toledo, when Jewish, Christian and Muslim scholars came together to discuss Aristotle, to the origins of the University of Paris in the thirteenth century, and up to the period of great cultural renewal in France, Germany and Italy in the fourteenth and fifteenth centuries. The collected essays bring together disciplinary approaches that are often discussed quite separately, namely that of the history of ideas, and the sociologies of both intellectual and religious life, with a view to exploring the mul-

tiplicity of communities in which ideas are pursued. Underpinning these various essays is an awareness of the delicate relationship between education and the diversity of religious practice and expression within Europe from 1100 to 1500. The collection emphasizes the fundamental continuity of intellectual concerns, which were shaped by both classical thought and monotheist religious tradition, but interpreted in a variety of ways.'

W.P. Müller, *The Criminalization of Abortion in the West: Its Origins in Medieval Law*. New York, 2012.

K. Walker-Meikle, *Medieval Pets*. Woodbridge, Suffolk, 2012.

Uit de recensie van K. Steel in *The Medieval Review* [tmrnl@indiana.edu] 13.09.21: 'Medieval Pets six chapters as a whole survey the kinds of animals kept as pets, veterinary, funerary and elegiac methods, and the representations of pets in art and literature. The book is packed with material unfamiliar even to this veteran animal scholar, especially those of us who have focused primarily on literary, biblical, doctrinal, conduct and homiletic texts, on the animals kept for transport, hunting or food, or on the mostly unsympathetic conventual visitation records. Chaucer's animals get only a few glances, likewise the dogs of the Tristan and Iseult legend, as do the animals of the bestiaries and encyclopedias. Instead of another recital of these well-worn examples, Walker-Meikle assembles material on the market for specialty cats from Syria and the bird sellers of Paris, the representations of pets in the personal seals of women (but never men), the variety of engraved collars and pet-engraved rings that have survived to our period, pet names – like "Dyamant", a dog owned by the wife of Jehan de Seure (d. 1391), or Mopsus, which seems to have been a common name for the dogs of Italian scholars – and the charge brought by Moll de Mora of Wakefield against William Wodemouse in 1286 for murdering her dog. Without Walker-Meikle's book, few might know that Ralph Neville, Earl of Westmorland (d. 1425), was buried with a greyhound, or few outside Italian specialists might note that Petrarch felt a satisfying scholarly life could be achieved with only sufficient clothing, a few servants, and a dog for companionship. *Medieval Pets* finishes its last full chapter with the best study of medieval and early modern animal elegies I know.'

Sacha Voogd

WEMAL

BESTUUR

Orlanda S. Lie, voorzitter
o.s.h.lie@uu.nl

**Moniek Vis, secretaris
en ledenadministratie,
interim penningmeester**
moniekvis@gmail.com

Arjan van Dixhoorn
a.vandixhoorn@ucr.nl

WEBSITE-BEHEER

Andrea van Leerdam
(webredacteur faculteit Geestes-
wetenschappen Universiteit Utrecht)
a.e.vanleerdam@uu.nl

De adreslijst van de leden wordt op
verzoek per e-mail toegezonden.
Contributie: € 10,- per jaar

COLOFON

W-MAIL

Tijdschrift van de Werkgroep
Middel nederlandse Artesliteratuur
(WEMAL)
ISSN 1570-6133
Jaargang 14 (2013) nummer 2

REDACTIE

Noor Versélewel de Witt Hamer
040-2065220
noorvdwh@planet.nl

Sacha Voogd
06-41278315
svoogd@xs4all.com

VORMGEVING

Bram van Gerwen, Eindhoven

Omslagillustratie uit: A. Roob,
Alchemie & mystiek. Keulen 1997,
p. 282.